

Relieken

W BOOKS

Museum
Catharijne
Convent

VOOR
JANNEKE
RAAIJMAKERS

Auteurs essays
Elizabeth den Hartog
Luitgard Mols
Marije de Nood
Janneke Raaijmakers
Peter Raedts
Paul van der Velde
Evelyne Verheggen

Onder redactie van
Inge Schriemer

Relieken

Museum Catharijneconvent, Utrecht
WBOOKS, Zwolle

Inhoud

4	82
Voorwoord	Galerij
MARIEKE VAN SCHIJNDEL	
6	84
Tastbaar, herkenbaar, controversieel	Relieken als universeel fenomeen
De rol van relieken in religie en cultuur	INGE SCHRIEMER
JANNEKE RAAIJMAKERS	
16	110
De kostbare relieken van de Boeddha	Relieken zijn krachtbronnen
PAUL VAN DER VELDE	INGE SCHRIEMER
26	156
Baraka door aanraking:	Machthebbers begeren relieken
reliken en mausoleumbezoek in de islam	INGE SCHRIEMER
LUITGARD MOLS	
36	172
Van het as van de martelaren	Relieken worden gekoesterd
tot het stof op een graf	en kostbaar verpakt
Relieken in het West-Europese christendom,	INGE SCHRIEMER
ca. 400-ca. 1600	
JANNEKE RAAIJMAKERS	
46	202
Relieken en het Heilig Land	Noten essays
PETER RAEDTS	
54	206
Relieken en hun invloed op	Noten galerij
de West-Europese kerkarchitectuur	
ELIZABETH DEN HARTOG	208
64	Literatuurlijst galerij
De geestelijke pelgrimage met relieken	
EVELYNE VERHEGGEN	216
74	Colofon
Heilige helden en de oorbellen van oma	
Over hedendaagse 'huis-tuin-en-keuken-'	
en andere relieken	
MARIJE DE NOOD	

Alle afbeeldingen met dit icoon zijn in de tentoonstelling *Relieken* in Museum Catharijneconvent te zien.

Alle afbeeldingen met dit icoon zijn in de vaste opstelling in Museum Catharijneconvent te zien.

O Let de Ghe
bid voor ons

Beeld van
H. L.
VADIM

LET
VADIM

De geestelijke pelgrimage met relieken

EVELYNE
VERHEGGEN

Relieken maakten met hun wonderbaarlijke krachten contact mogelijk met de hemel. Christenen geloven dat na het aardse leven de ziel van de mens in de hemel zal voortleven. Via relieken kon men Christus, Maria en heiligen bereiken, want die waren vertegenwoordigd in hun relieken. Via heiligen kon God wonderen laten geschieden en heil brengen.¹ Velen denken bij relieken aan de kerken waar zij bewaard en getoond worden. Eeuwenlang hadden ook gewone gelovigen en kloosterlingen in de Nederlanden relieken in hun privébezit. Wat voor relieken waren dat? Er zijn relatief veel relieken uit privébezit bewaard gebleven vanaf het einde van de zestiende eeuw. Wat vertellen zij ons over hoe gelovigen ermee omgingen, hoe ze werden bewaard en gebruikt?²

Kerkgebouw en bidplaats thuis

Relieken waren een onderdeel van het grote 'theater' van het spirituele en geestelijke leven dat voornamelijk in de kerken en kapellen gestalte kreeg. De belangrijkste plaats waar men zich dicht bij de hemel kon wanen, was het kerkgebouw. Katholieken spaarden kosten noch moeite om met goud, zilver en de mooiste kunstwerken een voorportaal van de hemel te creëren. Vaak via nalatenschappen: de aardse rijkdom bleef op aarde achter na de dood.

In die context functioneerden ook relieken, die meestal geplaatst op een altaar, dienden als focuspunt van gebed. Bidden gebeurde ook thuis. Uit een zeventiende-eeuws handschrift met de levensbeschrijvingen van de Haarlemse kloppen weten we dat vrijwel ieder huis van een katholiek een bidplaats had met een altaar, kleine heiligenbeelden, devotieprentjes en -voorwerpen. Daaronder vielen zeker ook kleine relieken.³

Het land van beloften

In de verbeelding en ter meditatie kon je voor je dood al naar de hemel of naar bedevaartsoorden reizen in de vorm van een 'geestelijke pelgrimage'. Deze behelsde geen fysieke verplaatsing naar een heilige plaats of een bedevaartsoord, maar een geestelijk of spiritueel verplaatsen. Materiële voorwerpen, zoals relieken, beelden en meditatieteksten, ondersteunden die verplaatsing.⁴

afb. 47

De heilige eik van Meerveldhoven waar sinds de late middeleeuwen een 15e-eeuws pijpaarden beeldje van Maria wordt vereerd. De takken zijn behangen met zilveren ex voto's.

De huidige kapel dateert uit 1953. Foto: Ramon Mangold, 2016

afb. 48

Devotieprent met gravure voor een geestelijke pelgrimage naar het Heilig Land, met plattegrond van een deel van Palestina en onderaan voorstellingen van Maria met kind, Mozes op de berg in de Sinaïwoestijn en de twee verspieters.

Jacob von Sandrart, ca. 1675. Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, 220-231

Bijbelteksten inspireerden de verbeelding van het paradijs in het jodendom en het christendom. In het bijbelse Hooglied staat een liefdesgedicht opgetekend over een anonieme bruidegom en zijn bruid. In de tekst wordt overvloedig gebruikgemaakt van botanische motieven, bloemen, planten en vruchten. Vanaf de middeleeuwen werd deze ‘tuin’, de besloten hof of *hortus conclusus*, beschouwd als metafoor van het paradijs. Maria en heilige maagden speelden daar met het kindje Jezus. Die traditie werd na de reformatie gecontinueerd in de katholieke spiritualiteit.⁵

Op een devotieprent voor een ‘geestelijke pelgrimage’ van Jakob von Sandrart met een plattegrond van het Heilig Land uit ca. 1675 staat, naast de verbeelding van Maria en het Christuskind in de hof linksonder, Mozes afgebeeld (afb. 48). In de eronder geschreven tekst vertelt hij aan zijn volk dat God hen naar het Beloofde Land zal brengen. De overvloed die daar zal zijn, wordt verbeeld door de twee mannen (de zogenoemde ‘verspieters’ uit Numeri 13) die eerder met een enorme druiventros terugkwamen uit het land van Kanaän. Beide voorstellingen worden links en rechts geflankeerd door versieringen van hoorns des overvloeds.

In het bijbelboek Openbaringen wordt het hemelse Jeruzalem beschreven als een vierkante stad van zuiver goud en muren van jaspis, helder als glas. Het paradijs is daarom op andere voorstellingen verbeeld als een vierkante stad of hof.

In katholieke schuilkerken waren in de decoratie van het interieur, benodigdheden voor de viering van de mis en de gewaden van geestelijken vele verwijzingen naar de hemel te vinden in de vorm van bloemdecoraties en hoornen des overvloeds.

Bijzondere voorstellingen van de hemel zijn de zogenoemde Mechelse besloten hofjes (afb. 49). Deze houten kasten zijn gevuld en rijk versierd met gehandwerkte, zijden bloemen en vruchten, naast beeldjes, zegels, relieken, pelgrimsinsignes, inscripties en glazen parels. Het zijn meesterwerken van devotionele arbeid. Reliektuinen werden over het algemeen gemaakt door religieuze vrouwen. Het maken ervan werd beschouwd als een vorm van meditatie. Tijdens dit handwerk was de verbeelding van de ‘hemel’ in gedachten of gebed immer aanwezig.⁶ In Duitsland heet het maken van allerhande kunstig handgemaakte versieringen van religieuze voorwerpen daarom wel *Klosterfrauenarbeit*.

Volksvroomheid

Er zijn heel weinig geschreven bronnen waarin staat hoe gelovigen in de privésfeer omgingen met relieken. Sommige meer algemene handboeken voor christenen geven ons wel een bijzonder inkijkje in het geloofsleven. Zoals het katholieke meisjesboek uit 1627 *Duyfken en Willemeynkens Pelgrimage, tot haaren beminden binnen Jeruzalem*, geschreven door de toen zeer bekende kunstenaar en graveur Boëtius à Bolswert (1580-1633).⁷ Het was bedoeld voor een breed publiek. Het zeer stichtelijke verhaal werd op geestige wijze geïllustreerd met eenvoudige prenten. Het was zo populair dat het boekje tot de negentiende eeuw in 23 edities verscheen, in België, Nederland, Duitsland en Frankrijk.⁸

Centraal staat hier een pelgrimage naar Jeruzalem van de godvruchtige, deugd-zame en wijze Duifje en haar opstandige, rebelse en zondige zuster Willemijn die ‘meestenteyd overal buyten den regten weg loopt’. De pelgrimage staat symbool voor de levensweg, de geestelijke pelgrimage die in het geval van Duifje goed eindigt in de hemel bij haar bruidegom Christus. Hij en zijn volgelingen verwelkomen haar in hun gezelschap en zij genieten samen van een bruiloftsmaaltijd. Dat huwelijk zal eeuwig duren. Nadat zij, na alle reeds begane ‘zonden’, hoogmoedig een berg heeft beklommen eindigt Willemijntje’s leven met een dodelijke val in een afgrond (symbool voor de hel).

Het derde hoofdstuk gaat over de besloten hof. Om haar geliefde gunstig te stemmen vermaant Duifje haar zuster onderweg bloemen te plukken voor haar beminde (Christus) en daar een krans van te maken. De bloemen staan hier symbool voor de heiligen en deugden, de hof voor de Kerk (zie p. 139). Gekweld door honger verzuimt de rebelse Willemijntje voldoende aandacht te besteden aan een fraai veelkleurig boekje. Zij komt terug met een bos bemodderde blauwe bloemen. Daarmee zal zij haar beminde echter niet bereiken: de bloemen moeten zuiver zijn, veelsoortig, en goed ruiken: Hij is enkel tevreden met het allerbeste.

afb. 49 en details

Drieluik met geschilderde zijluiken en in het middendeel een besloten hofje met centraal een Agnus Dei en onderaan drie beeldjes van de heiligen Elisabeth, Ursula en Catharina.
Anoniem, ca. 1520-1530.
Stedelijke Musea Mechelen, Mechelen, BH2. ©Museum Hof van Busleyden, Mechelen

Relieksouvenirs van bedevaarten

Katholieken gingen, naast de geestelijke pelgrimage, ook fysiek op bedevaart.⁹ Voor grote bedevaarten reisde men naar Santiago de Compostella, Rome of het Heilig Land. Mensen namen een grote variatie aan relieksouvenirs mee terug naar huis. In 1761 nam een priester tenminste twee devotieprentjes mee op reis om ze ‘aan te raken’ aan de heilige plaatsen (afb. 50). Dat twee van dergelijke prentjes zijn overgeleverd voedt de veronderstelling dat hij er veel meer had meegenomen, devotieprentjes zijn immers marginaal overgeleverd. Hij trad in de voetsporen van het leven van Christus, van zijn geboorte tot aan zijn dood, en bezocht blijkens de tekst Nazaret, Betlehem, Getsemane, Jeruzalem, de Calvarieberg en de Olijfberg. Beide prentjes zijn voorzien van een gestanst zegel met het vijfvoudige Jeruzalemkruis, als een soort van garantie dat de prentjes daar ook echt zijn geweest.¹⁰ Op één prentje staat een bebloede, gekruisigde Christus afgebeeld. Het andere exemplaar is opmerkelijk genoeg een bedevaartprentje met de afbeelding van – en mogelijk geraakt aan – de Onze Lieve Vrouwe Sterre der Zee van Maastricht. Deze prentjes dienden niet enkel ter imaginatie, maar waren verheven tot cultusobjecten: geheiligd en gezegend op meerdere plaatsen.

Het is anno nu amper voor te stellen hoeveel kracht en magie er werden toegedicht aan relieken en gewijde devotionalia. In bedevaartoornden bestond een levendige en lucratieve handel in allerhande devotionalia, waaraan geneeskracht werd toegedicht.¹¹ Als dank voor de overwonnen ziekte lieten de pelgrims vaak een *ex voto* achter in het bedevaartsoord in zilver of was die in zijn vorm refereerde naar de genezen ledematen of organen (afb. 52).

Prenten met afbeeldingen van een heilige plaats, gezegend en aangeraakt aan vereerde beelden of relieken, bleken belangrijke instrumenten in de contrareformatie om de mensen opnieuw te bekeren tot de katholieke kerk. Kleine papieren of perkamenten ‘aangeraakte’ prenten werden meegenomen en vaak zorgvuldig bewaard in het gebedenboek.¹² Grote prenten in de vorm van gravures of de goedkopere houtsneden werden thuis aan de muur gehangen. Zo is over het leven van Cornelius en de verering van zijn relieken te lezen op een laat achttiende-eeuwse centsprent (afb. 51). Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werd in een kapel te Beerse (vlakbij Turnhout) de heilige paus en martelaar Cornelius (†253) vereerd als patroon tegen stuipen, jicht en vallende ziekte. Volgens de legende was daar door een soldaat een beeldje van Cornelius gevonden. In de zeventiende eeuw werd Beerse een bloeiend bedevaartsoord: vanaf 1660 werd de kapel vergroot en daarna nog meerdere malen verfraaid. Er waren jaarlijks twee belangrijke dagen voor de Sint-Corneliuskapel, de feestdag van Sint-Cornelius op 16 september en de derde paasdag. Op die laatste dag werd de verheffing van de relikwieën herdacht. In welk jaar de relikwieën naar de Sint-Corneliuskapel werden gebracht is niet bekend. Uit de offergaven blijkt dat de derde paasdag in ieder geval belangrijker was dan de eigenlijke feestdag van Sint-Cornelius. Op de derde paasdag werd namelijk systematisch meer geofferd. De opbrengst uit de verkoop van geofferde kippen op de derde paasdag in 1747 bedroeg 62 gulden en 4 stuivers, op Sint-Corneliusdag van datzelfde jaar was het slechts 19 gulden en 12 stuivers. Het offeren van pluimvee was een gangbare praktijk bij bedevaarten. De relieken waren waarschijnlijk afkomstig uit de abdij van het Duitse Kornelimünster, waar men sedert de tiende eeuw beschikte over zijn relieken.¹³

afb. 50a en b
Twee gegraveerde devotieprentjes met op de achterzijde identieke handgeschreven beschrijvingen van een reis door het Heilige Land met gestanst Jeruzalemzegel. Beide prentjes zijn aan de achterzijde beschreven met een tekst van P. Corn. Vos, 1761.

afb. 50a voor- en achterzijde: Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee, bedevaartprentje uit Maastricht, Petrus Clouwet (?), 1697. Museum Catharijneconvent, Utrecht, ABM dp4572

afb. 50b: Gekruisigde Christus, anoniem, ca. 1700. Stedelijk Museum Breda, BT 3502

afb. 51

Ingekleurde centsprent met 'De martelie van den H. Paus Cornelius, patroon tegen de stuipen, jicht en vallende ziekte, wiens H. relieken (...) worden vereerd in de vermaarde kapel te Beerse bij Turnhout'.

Uitgegeven door Weduwe H. Bontamps, Venlo, ca. 1800-1820. Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC g1483

Textiele prenten werden ingenaaid in kleding om de drager te beschermen tegen rampen en allerhande ziekten. Relieken werden op prenten bevestigd of in doosjes geplaatst. De gezegende afbeeldingen van heiligen en de aangeraakte voorwerpen werden als amulet of talisman meegenomen en gedragen, omdat ze wonderbaarlijke krachten zouden bezitten. Er zijn zelfs heel kleine, door een priester gezegende of aan relieken geraakte gravures van Christus, Maria en heiligen die door mens en dier opgegeven werden als medicijn. Zulke geneeskrachtige prentjes worden ook wel slikprentjes genoemd (afb. 53).¹⁴

Ora et labora

Kloosterlingen maakten ook andere voorwerpen die door leken gebruikt werden als hulpmiddel bij gebed, zoals rozenkransen, kruisen, handgesneden religieuze beelden, handgesneden, getekende en geprikte devotieprenten, enzovoort. Monniken, slotzusters en de 'in de wereld' levende en werkende geestelijke maagden en -dochters, de zogenoemde klopjes en begijnen, geneerden door de eeuwen heen inkomsten door verkoop van religieus handwerk.

Dit paste uitstekend binnen de invloedrijke kloosterrichtlijn die de Benedictus van Nursia

formuleerde in de zesde eeuw: *Ora et labora*, bidden en werken. Het werken betekende vooral het verrichten van handwerk, want daarbij kon men ook bidden. Alle religieuzen sloten bij intrede of professie symbolisch een mystiek huwelijk met de bruidegom Christus. Ziel en geest van mannen en vrouwen vormden de bruid van Christus. Zij legden een gelofte van zuiverheid af, een leven zonder zonden, in navolging van Christus. De religieuzen verhieven zich als het ware boven anderen door hun devote levenswandel, met een aureool van zuiverheid, deugdzaamheid en wijsheid. Alles wat zij aanraakten en waarmee werd gebeden, werd daardoor mede geheiligd.

De heilig- en zaligverklaarde leden van kloosterorden werden belangrijke ambassadeurs voor de eigen orde. Het verspreiden van voorwerpen die in verband te brengen waren met de helden van de orde (en latere congregaties) bleek een uitstekend propagandamiddel. Zo werd onderling om roepingen gestreden bij gelovigen, want iedere orde wilde graag meer leden. De relieken van de ordeleden die verspreid werden, zijn over het algemeen met liefde en zorg versierd. Vaak met bloemen van papieren rolwerk en al of niet in een gesloten doosje, als in een besloten hofje (afb. 54).

afb. 52

Ex-voto's in zilver en was van organen en ledematen zoals die bij bedevaartsoorden en in kapellen werden achtergelaten ten behoeve van een smeekbede of verkregen gunst. België, ca. 1750-1900. Museum Catharijneconvent, Utrecht, ABM v236c1, ABM v236d, ABM v236e, ABM v236f, ABM v236g, ABM v236h, ABM v236j, ABM v236o1, ABM v236p1, ABM v236s, ABM v236x, ABM v236y, ABM v252d, ABM v352e

Voor de karmelietessen was de Spaanse heilige en mystica Theresia van Avila (1515-1582) belangrijk. Zij stierf volgens haar levensbeschrijving in de armen van Anna van Sint-Bartolomeüs (1549-1626). Na de dood van haar vriendin stichtte Anna overal in Noord-Europa karmelietessenkloosters, waaronder in 1612 te Antwerpen. Voor haar heiligverklaring waren wonderen op haar voorspraak noodzakelijk. Daartoe werden na haar dood tot in de twintigste eeuw devotieprenten en relieken verspreid, waaronder dit ronde doosje.¹⁵ Uiteindelijk werd zij in 1917 zalig verklaard.

Massificatie van heiligheid

Na de crisis van de katholieke kerk, door de Verlichting, aan het eind van de achttiende eeuw, bracht de negentiende eeuw een opleving, ook in de reliekverering. Die was in Nederland intenser dan in de ons omringende landen, denklijk door een gemeenschappelijke gevoel van verontwaardiging om het onrecht dat katholieken eeuwenlang was aangedaan in de Republiek.¹⁶ Zo ontstond een massificatie van heiligheid, met steeds kleinere fragmentjes van relieken in steeds grotere hoeveelheden reliekdoosjes,¹⁷ van zeer wisselende kwaliteit. In de flow van de industriële revolutie ontstonden hier en elders ateliers en fabrieken voor liturgische voorwerpen.¹⁸ De devotionele afzetmarkt was groot: voor de gewone gelovige en ter meerdere eer en glorie van het Instituut. Zo werden overal kerken gebouwd of heringericht.

De grote hernieuwde vraag naar relieken bracht een nieuwe ontwikkeling. In plaats van de handgemaakte reliekhouders kwamen nu massaal goedkope kleine ronde en ovale reliekdozen, *theca's*, op de markt, ook wel 'pillendozen' genoemd. Speciaal daartoe aangestelde monniken en priesters plaats-ten als reliekenbewaarder (de zogenoemde *custos*), minuscule relieken in deze pillendozen. Een bisschop of abt garandeerde de echtheid van de reliek op een fraai en groot document (zie p. 106).¹⁹ De klei-

ne pillendozen werden veelal geplaatst in al of niet ambachtelijk gemaakte, grotere houders, soms met honderden tegelijk, zodat iedere dag zijn heilige had (zie ook p. 117). Als bron van inkomsten en als handwerk bleven ook kloosters relieken maken in handgemaakte doosjes of handwerkjes.

In de twintigste eeuw brak de kerk met het geloof dat de heilige aanwezig was in zijn overblijfselen. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) had niet alleen ingrijpende gevolgen voor de liturgie, maar deed ook velen voorgoed afrekenen met de materiële kant van het Rijke Roomse leven.²⁰ Massaal werden de relieken in Nederland opgeruimd. Volgens het kerkelijk recht was het verboden om relieken te

afb. 53

Vel papier met gravures van sliktrentjes met zeer kleine afbeeldingen van Christus en Maria, anoniem, ca. 1650.

Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, 220-499

verkopen, dus in de praktijk gingen de kleine pillendozen, waar het relik in bevestigd was, naar bisdommen, kerkelijke archieven en religieuze musea (zie p. 109). De houders werden vernietigd of verkocht.

De verering van relieken is in Nederland in de katholieke geloofscultuur vrijwel uitgestorven. Veelal zijn de traditionele gebruiken en rituelen rondom het vereren van relieken veranderd in religieuze folklore, zoals bij processies en heiligdomsvaarten.²¹ Toch blijven velen geloven in een leven na de dood. Zou er dan toch nog ergens een hemel zijn?

afb. 54

Houten doosje met schroefdeksel met een relik van Anna van Sint-Bartholomé, versierd met papieren rolwerk. In het deksel staat voor haar naam 'G.M.', afkorting voor *Gloriosae Memoriae*, wat 'roemrijke nagedachtenis' betekent. Deze aanduiding impliceert dat de relikhouder voor de zaligverklaring in 1917 moet zijn gemaakt. België?, ca. 1900-1917. Museum Catharijneconvent, Utrecht, ABM v329.2

Miraculeus vocht

Lang niet iedereen in de Noordelijke Nederlanden werd protestants na de reformatie. Ruim veertig procent van de bevolking bleef trouw aan de Rooms-Katholieke Kerk. Zo ook de adellijke familie Van den Bergh. Om hun katholieke identiteit te versterken bouwden zij twee kloosters in de heerlijkheid Boxmeer: een karmelietenklooster in 1653 en een karmelietessenklooster in 1672. Madeleine de Cusance, echtgenote van graaf Albert van den Bergh, nam de oprichting van het vrouwenklooster op zich en wijdde het aan de in 1669 heilig verklaarde, geschoeide karmelietes en mystica Maria Magdalena de Pazzi (1566-1607). Bij de stichting van het klooster werd een 'beeldmeditatieboek' uitgebracht over De Pazzi, opgedragen aan Madeleine. De vijftig daarin opgenomen prenten zijn gegraveerd naar ontwerp van de Abraham van Diepenbeeck (1596-1675). Uit dit zeldzaam overgeleverde prentenboek blijkt dat De Pazzi tijdens haar leven vrijwel alle mystieke ervaringen en visioenen beleefde die in de loop van de middeleeuwen gemeengoed waren geworden onder vrouwelijke mystici. Het beeldboek bewijst dat er geen scherpe breuk was tussen die middeleeuwse ervaringswereld in de Nederlanden en de vroegmoderne tijd. Haar mystieke levenswandel was onverminderd actueel en diende tot voorbeeld van nieuw gewijde religieuzen. Toen haar lichaam jaren na haar dood werd opgegraven, scheidde het spontaan 'aderwelriekende ende seer Miraculeuse voghtigheid' af. Het lichaamsvocht werd opgevangen in flesjes en doeken en vereerd als relik.

Dergelijke doekjes met opgevangen lichaamsvocht zijn ook bewaard van de 'in een geur van heiligheid' gestorven Brabantse kloosterzuster Maria Margaretha der Engelen (1605-1658), ook wel bekend als de heilige non van Oirschot. Zij stichtte in 1644 vanuit Antwerpen het karmelietessenklooster aldaar. ■ EV

LITERATUUR

Famille de Cusance, z.d.; Kloek 2013, p. 341-342; De Kruijff 2009a, p. 197; Verheggen 2006, p. 156-157; Verheggen 2009, p. 41-43; Wingens 1998, p. 669-676

👁 Gravure met afbeelding van de opgebaarde Maria Magdalena de Pazzi: vocht vloeit uit haar stoffelijk overschot. Prent 49: Vita Seraphicae Virginis S. Mariae Magdalenae de Pazzi, Adriaen Lommelin (?), ca. 1620-ca. 1675), naar ontwerp van Abraham van Diepenbeeck, Antwerpen, 1672. Stadsarchief, Breda, BB 2216

👁 Doekjes van Maria Margaretha der Engelen. Oirschot, 17e eeuw. Collectie Oud-katholieke Gertrudiskathedraal, Utrecht

Borduurwerk met de toning van de lijkwade van Besançon door een bisschop en twee kanunniken.
In zijde- en zilverdraad met in pen getekende gezichten op een crèmekleurige zijden ondergrond, ca. 1700-1750.
Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t110A

Devotieprent van de lijkwade van Turijn, gegraveerd door P. van Liesbetten ca. 1660 en als reisreliëk mogelijk aangeraakt aan de lijkwade.
Tweehonderd jaar later voorin ingebonden in een 15e-eeuws handschrift, dat daarmee extra werd geheiligd. Museum Meermanno | Huis van het boek, Den Haag, MMW10 F 21, f.1r

Christus' lijkwade te Besançon

Christus zou zijn begraven volgens de joodse traditie: in witte linnen doeken gewikkeld (Johannes 19:40). Zijn lijkwade werd vanaf 1357 vereerd in Frankrijk, in 1578 werd deze overgebracht naar Turijn. In 1983 werd deze door het Huis Savoye aan de Heilige Stoel geschonken. De lijkwade van Turijn is een van de beroemdste relieken ter wereld. Nog steeds trekt deze miljoenen bezoekers, ondanks dat modern technisch onderzoek uitwees dat het textiel is gemaakt tussen 1260 en 1390. Vanaf de middeleeuwen werden ook andere lijkwades vereerd, waaronder die uit Besançon. De lijkwade van Besançon zou een geschilderde kopie zijn van de lijkwade van Turijn. Hij werd voor het eerst vermeld in 1523. Tijdens de Franse revolutie in 1794 werd deze lijkwade verbrand. Gedurende de eeuwen trok de Besançonse lijkwade duizenden pelgrims uit binnen- en buitenland, ondanks dat de echtheid ervan ter discussie stond. Illustratief is dat in de bibliotheek

van Besançon een achttiende-eeuws handschrift bewaard wordt dat de authenticiteit verdedigt en een even oud handschrift dat de echtheid verwerpt. De lijkwade van Besançon werd niet permanent getoond. Met veel ceremonieel konden pelgrims de lijkwade aanschouwen met Pasen en Hemelvaart. In de achttiende eeuw eveneens op de zondag na Pasen en de zondag na Hemelvaart. Voor het laatst was de lijkwade te zien met Pasen op 8 april 1792.

Op deze, op kostbare zijde, geborduurde voorstelling toont een bisschop met aan weerszijden een kanunnik de lijkwade. Door het zien van Christus zou de beschouwer geheeld worden. Devotievoorstellingen op textiel werden over het algemeen tegen de reliek aan gehouden en als herinnering meegenomen door pelgrims. Zij geloofden dat door die aanraking de beschermende, wonderdadige kracht erop was overgegaan. ■ EV

LITERATUUR

De Kruijf 2009a, p. 62-63; Latendresse 2015

Kostbaar relikieprentje

Bijzonder is dat dit devotieprentje van de heilige Theresia tegen de relieken van de heilige Macarius is gestreken. Daarmee is de devotieprent een contactrelik geworden. Dit is precies bekend, omdat het prentje met een lakzegel is bevestigd aan een echtheidsverklaring waarin dit beschreven staat. Het attest is gedateerd 9 juni 1767. Het laat zien dat een prentje met een afbeelding van een bepaalde heilige kon worden aangestroken aan de relieken van geheel andere heiligen. Daardoor verdubbelde de sacrale waarde als het ware. Meer devotieprenten met aangehechte echtheidsverklaring zijn niet bekend. Toch moeten we aannemen dat dit een gebruikelijke praktijk moet zijn geweest, waarbij de grote echtheidsverklaringen over het algemeen verloren zullen zijn gegaan.

In de Sint-Baafskathedraal te Gent worden de relieken bewaard van de heilige Macarius van Antiochië (†1012). Volgens zijn levensbeschrijving (*vita*) werd hij geboren in Antiochië. Als pelgrim kwam hij omstreeks het jaar 1000 aan in Mechelen, waar een grote brand woedde. Volgens de legende kroop hij op een brandend huis, stak enkele stropijlen aan en gebruikte die als tegenvuur, waarna de brand doofde: de stad was gered! Macarius werd benedictijner monnik in Gent bij de Sint-Baafsabdij, waar hij werd geroemd om zijn nederigheid. Hij verrichtte bij leven nog veel genezingen en stierf in 1012 aan de pest. Na zijn begrafenis was de

pestramp in Mechelen wonderbaarlijk voorbij. Zijn relieken worden tot op heden bewaard in een prachtige zilveren schrijn uit 1615. Macarius werd vereerd als pestheilige. Naast Sint-Bavo is hij stadsheilige van Gent.

■ EV

LITERATUUR

Thijs 1993, p. 77; De Wulf 2012

Ingekleurde devotieprent van de heilige Theresia van Avila met echtheidsverklaring.

Uitgever devotieprent: Abraham Geloude (1680-1730), drukker echtheidsverklaring: Michaelis de Goesin, Gent, 1767. Ruusbroecgenootschap, Antwerpen, Thijs MP 3.14

Schrijn van Sint-Macarius in de Sint-Baafskathedraal.

1616. ©KIK-IRPA, Brussel

Reliekenatelier

De jaren zestig van de twintigste eeuw betekenden een ommekeer in de geloofscultuur van de Rooms-Katholieke Kerk. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) besloot tot grote veranderingen in de katholieke liturgie. Zo stond het Concilie toe om de mis in de volkstaal te vieren. Er waaide een nieuwe frisse wind. Men geloofde niet langer dat de heilige in zijn overblijfselen aanwezig was. Relieken, die steeds minder werden vervaardigd en vereerd, werden definitief opgeruimd, op zolders en in kelders, of gegeven aan bisdommen, kerkelijke archieven of musea.

Via de jezuïetenorde kwam Museum Catharijneconvent in 2006 in bezit van dit 'reliekenatelier'. Het betreft relieken en alle hulpmiddelen die nodig waren om ze in kleine ronde reliekhouders, de zogenoemde *theca's*, te plaatsen. Het 'atelier' bestaat uit diverse soorten verzamelde relieken, reliekhouders, lakstempels,

karton, zijde, rode draad, naam-etiketjes, diverse gereedschappen en (overgeleverde) echtheidsverklaringen. Het meeste zit in sigarenkistjes. Binnen de orde werd niet veel weggegooid en sigarendozen bleken, na het genot van de inhoud, praktische opbergdozen.

Sinds 1957 bekommerden zich binnen de jezuïetenorde in Nederland nog slechts twee paters om de relieken. Af en toe plaatsten zij reliekjes in houders, vooral jezuïetenheiligen en -zaligen. Ze deden dat in naam van de overste van de orde in Nederland met zijn wapenzegel op de reliekhouders en een bijbehorend certificaat van echtheid. In 1996 werd het complete reliekenatelier definitief op zolder opgeborgen. ■ EV

LITERATUUR

Lindeijer 2007, p. 8-15; Verheggen 1998, p. 22-33;
Verheggen 1999, p. 117-128

ACHTERGROND EN RECHTS

👁️ Diverse sigarenkistjes met relieken, instrumenten en echtheidscertificaten voor het plaatsen van relieken in theca's. Voor 1996. Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC v904a-n

ACHTERGROND

Portret van een onbekende vrouw die een relikmedaillon op haar hart draagt.

Gérard Douffet (Luik 1594-1660), ca. 1650.
Musée des Beaux-Arts - La Boverie, Luik

Met goud en relieken versierd

Reliektuintjes bestaan in allerlei vormen en formaten. Ze werden alle met veel liefde, devotie en vakmanschap gemaakt. Een fraai voorbeeld vormt deze vroeg zeventiende-eeuwse zwart-wit geëmailleerde hanger met twee reliktuinjes van ongeveer 7 bij 5 centimeter. Achter het handgeblazen glas, dat werkt als een vergrootglas, is aan de ene zijde Christus en aan de andere zijde Maria zichtbaar. Net als vele andere relikhouders kan deze houder geopend worden met een

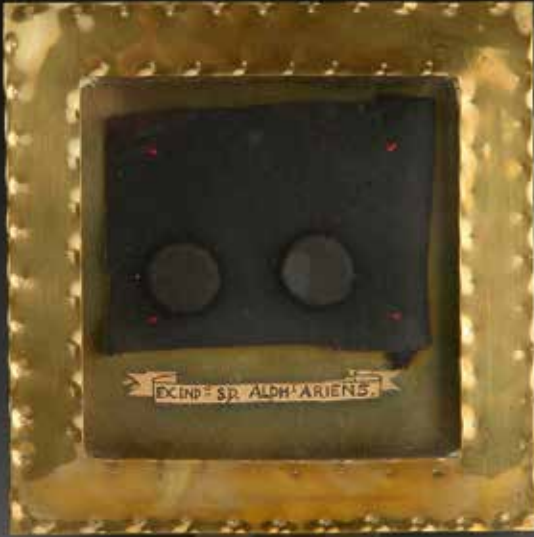
schroefdraad bovenaan. De relieken konden zodoende echt worden aangeraakt. In de houder bevinden zich twee uitgesneden, ingekleurde gravures opgehoogd met goud. Waarschijnlijk stonden zij oorspronkelijk samen op een dubbelprentje, een devotieprent met twee afbeeldingen naast elkaar, gedrukt te Antwerpen. Heel precies zijn delen van de prentjes uitgesneden. Tussen de uitgesneden delen zijn de relieken bevestigd op witte zijde. Het beeldje van Maria lijkt gemaakt van was. Ze staat onder een baldakijn op een maansikkel met links en rechts een tulp, indertijd symbool voor zuiverheid. Rondom Maria zijn relieken van vrouwelijke heiligen bevestigd, de namen van Maria-Magdalena, Margaretha, Lucia, Awaretha (?), Agatha, Dorothea en Christina zijn rondom het medaillon geschreven. Op de achterzijde is de gekruisigde Christus gesneden uit de gravure. Rondom Hem zijn relieken van de mannelijke heiligen Felix, Johannes-Bartholomeus, Paulus, Jacobus, Hieronymus, Ambrosius, Laurentius en Nicolaas bevestigd. De vogels zijn waarschijnlijk distelvinken (putters). Volgens de legende trok een distelvink een doorn uit de doornenkroon van Christus waarna een spat bloed op zijn kop terecht kwam. De kruisbloemen verwijzen naar de gekruisigde Christus. Een dergelijke relikhanger kon gedragen worden als juweel om de drager te beschermen of worden opgehangen aan of in een (huis)altaar. **EV**

LITERATUUR

Verheggen 2006, p. 173-174

👁 Tweezijdig relikmedaillon met Maria op de maansikkel en gekruisigde Christus.

Antwerpen?, ca. 1650. Ruusbroecgenootschap, Antwerpen, Collectie Relieken, 1.30

Kusreliekhouder met manchet van de priesterstoep van Alphons Ariëns.
Nederland, ca. 1930. Stedelijk Museum Breda (langdurig bruikleen Stichting Hamers-IJsebrand), G13411

Bronzen beeldje van Alphons Ariëns (1860-1928) gekleed in toog.
Bon Ingenhouz, August Falise, 1938. Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC b46

Reliek om te kussen

Relieken worden vereerd door ze aan te raken, maar ook door ze te kussen. Tot het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) was dit een vrij algemeen gebruik. Daarna werden, in het kielzog van overbodige opsmuk, de relieken in Nederland in veel kerken aan het zicht onttrokken. Sinds begin eenentwintigste eeuw zien we rituelen als het kussen van relieken weer langzaam en op zeer beperkte schaal terugkomen. Zo bestaat tegenwoordig de mogelijkheid in veel kerken om op Goede Vrijdag een relik van het Heilig Kruis te kussen. Ook in sommige bedevaartsoorden biedt men op traditionele feestdagen de mogelijkheid om relieken op deze wijze te (ver)eren.

Er bestaan speciale kusreliekhouders, de zogeheten paxtafel of het reliekosculatorium. Aan de achterzijde zit een ring, gemaakt om de houder te kunnen vasthouden. De voorganger veegt na iedere kus het glas schoon met een doekje. Deze verguld koperen kusreliekhouder werd gemaakt rond 1930. Pas later plaats-

te men er het relik in: het manchet van de toog, het dagelijks gedragen priesterkleed, van Alfons Ariëns (1860-1928). Hij was een sociaal bewogen priester die opkwam voor de Twentse (textiel)arbeiders. Ook richtte hij een vereniging op tegen overmatig alcoholgebruik. De bijbehorende echtheidsverklaring dateert van 1960. Pater Eleutherius Lohman uit Woerden ondertekende de verklaring. Hij was de geestelijke en de *postulator* die de aanvraag opstelde voor de zaligverklaring. Het zaligverklaringsproces van Ariëns begon in 1958. Officieel mogen relieken van niet zalig of heilig verklaarde personen niet worden vereerd. Privédevotie is wel toegestaan. Voor een zaligverklaring zijn echter wonderen nodig en om de kandidaat-heilige onder de aandacht brengen, voorzag Lohman deze reliekhouders van dit contactrelik. Ariëns' zaligverklaringsproces werd na een onderbreking in 2005 opnieuw gestart. ■ EV

LITERATUUR

De Kruij 2009a, p. 100

Steentjes als inspiratie bij gebed

Souvenirs die bedevaartgangers mee terug namen uit het Heilig Land hebben een devotionele waarde (zie ook p. 49 en verder). Daarnaast vertegenwoordigen ze een artistieke waarde. Dat gold zeker voor de souvenirs die werden gemaakt door de minderbroeders-franciscanen in de zeventiende eeuw. Al zeven eeuwen zijn zij, samen met de Grieks- en Armeense orthodoxen, de hoeders van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem. Zij beheren namens de paus de locaties die zijn toegewezen aan de katholieke kerk. Een van hun taken is de zorg voor pelgrims. Ze vervaardigden en verkochten devotionalia, veelal van olijf- en palmhout.

De overgeleverde modellen van de Heilig Grafkerk zijn de bekendste souvenirs. Ze zijn ingelegd met ebbenhout en parelmoer. Minder bekend zijn de kistjes die met dezelfde inlegde, parelmoeren kruisjes werden versierd en zijn gevuld met steentjes uit het Heilig Land. Op het deksel is het Jeruzalemkruis ingelegd en aan de binnenkant van de deksel zijn gedrukte teksten geplakt met de locatie waar de steentjes zijn opgeraapt. Het gegeven dat de teksten zijn gedrukt, impliceert dat het geen unieke exemplaren betreft, het zal waarschijnlijk handwerk zijn waarmee de minderbroeders-franciscanen inkomsten genereerden. Met behulp van de 21 soorten steentjes in dit kistje kon de reiziger zijn of haar bedevaart herinneren en de belangrijke momenten van Christus' leven telkens in gebed herhalen. Het oudst bekende, maar luxueuze kistje met steentjes uit het Heilig Land stamt uit de zevende eeuw en wordt bewaard in het Vaticaanse Museum. ■ EV

 Kistje met 21 vakjes met zand en steentjes uit het Heilig Land Jeruzalem. 1650-1700. Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH v1575e1

LITERATUUR

Legner 1989, p. 267-269; Rudy 2011, p. 108-109

 Model van de Heilig-Grafkerk te Jeruzalem, met zuiltjes van ivoor en ingelegd met parelmoer. Jeruzalem, ca. 1650-1681. Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH v1575a

Stillezens van gedroogde bloemen

Relieken hoefden niet duur te zijn. Zo kon men bloemen en planten plukken op heilige plaatsen en die vereren als relik of gebruiken voor het maken van een 'geestelijke pelgrimage' (zie ook p. 65 en verder). In het mystieke Bijbelboek Hooglied komen veel verwijzingen voor naar bloemen en vruchten, zoals 'Gelijck een lylie onder de doornen, alsoo is mijn vriendinnen onder de dochteren'. Het plukken van bloemen kende een lange traditie in het christendom: al uit de middeleeuwen zijn teksten bekend waarin zusters bij wijze van gebed en in navolging van Maria, imaginair bloemen plukken in de, in het Hooglied beschreven, besloten tuin. Iedere bloemsoort werd verbonden aan een deugd of een heilige, die tijdens het plukken werd geëerd of nagevolgd. Zo stonden violen voor nederigheid, irissen voor de Heilige Drie-eenheid, rozen voor geduld, leliën en tulpen voor zuiverheid (of kuisheid). Het boek dat zo ontstond voor de mystieke bruidegom Christus moest zuiver zijn, veelsoortig en goed ruiken: alleen het beste was goed genoeg. In de negentiende eeuw werden massaal boekjes vervaardigd met gedroogde bloemen en planten afkomstig van heilige plaatsen in Palestina. Ook elders, tot in Amerika, konden men deze bedevaartsouvenirs kopen, bijvoorbeeld mensen die niet in staat waren fysiek op bedevaart te gaan. In dit boekje uit het einde van de negentiende

eeuw zijn de planten en bloemen tot fraaie stillezens gegroepeerd en ingebonden in olijfhout. Hierop is aan de achterzijde 'Jeruzalem' ook in het Hebreeuws gekaligrafeerd. Zulke boekjes waren dan ook zowel bij joden als bij christenen geliefd. Ze werden in drie talen uitgegeven: Duits, Engels en Frans.

■ EV

LITERATUUR

De Man 1919, p. 178-185; Segal 2004, p. 66-77

📖 Franstalig boekje met gedroogde bloemen uit het Heilig Land.

F.F. Marroun (uitgever), Jeruzalem, ca. 1850-1900.
Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC v761

ACHTERGROND

Een geestelijke maagd schenkt haar mystieke bruidegom Christus bloemen.

Ingekleurde devotieprent op perkament gebruikt als intredeprentje van een geestelijke maagd in Aalsmeer in 1739 van Paulus van den Sande naar originele prent van Adr. Collaert (sculp.) en Philips Galle (inv. en exc.). Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM dp1355

Tempel voor relieken

En tempel voor relieken, zo is dit verguld houten huisaltaar wel te noemen. Rondom de spiegel bevinden zich zestien relieken in ronde, ovale en ruitvormige uitsparingen. Daarnaast zijn er vijf relieken in de sokkel en twee in en onder de obeliskvormige punt bevestigd. Op de bekleding erachter, in rood en blauw, komen de relieken fraai uit. Van de 22 botreliëken ontbreken bij slechts zes de aanduidingsbriefjes (Latijn: *cedulae*) waarop staat wat voor reliek het betreft en van welke heilige. Voor zover leesbaar zijn het allemaal relieken van Romeinse martelaren. Midden boven de spiegel bevindt zich een *Agnus Dei*, een stukje was afkomstig van de paaskaars. Die wordt eens per zeven jaar in de paasweek in de Sint-Pieter te Rome door de paus gewijd. De horizontale ovale vorm ervan wijst op een datering vóór 1600. Vanaf de renaissanceperiode waarin het schoonheidsideaal van de klassieke oudheid opbloede, beeldde men het lam liggend af. Omdat het lam hier staat, is dit *Agnus Dei* ouder: uit het einde van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw. Dat sluit aan bij de renaissancistische stijlkenmerken van dit reliekenaltaar, waardoor het huisaltaar is te dateren in de vroege zestiende eeuw. Het is waarschijnlijk afkomstig uit Italië.

Het gebruik van spiegels op devotionele voorwerpen wordt in verband gebracht met de zogenoemde nonnenspiegels. Ijdelheid gold als een hoofdzonde. Men kon zichzelf toch legitiem aanschouwen door zijdelings, via de relieken, in de spiegel te kijken. Reliekhouders waren een hulpmiddel bij het gebed. Ze werden daartoe regelmatig gerestaureerd en gemoderniseerd. Onduidelijk is daarom of deze spiegel deel uitmaakte van het origineel of dat er aanvankelijk – zoals bij zoveel reliekhouders – een voorstelling heeft gezeten van een te vereren heilige. ■ EV

LITERATUUR

De Kruijf 2009a, p. 70-71; Verheggen 2009

👁️ Huisaltaar in renaissancestijl met spiegel en 23 relieken. Italië (?), 1500-1550. Stedelijk Museum Breda (langdurig bruikleen Stichting Hamers-IJsebrand), G13523

Essays in Honor of Sible de Blaauw, Turnhout 2016, p. 209-220, 211-214.

Relieken en hun invloed op de westerse kerkarchitectuur

Selectie literatuur:

A. Angenendt, 'Relics and their Veneration', in: M. Bagnoli e.a. (red.), *Treasures of Heaven. Saints, Relics and Devotion in Medieval Europe*, Cleveland/Baltimore/Londen 2011, p. 19-29; L. Bosman, 'Schatkamers, relieken en architectuur', in: A.M. (Jos) Koldewij en P.M.L. van Vlijmen, *Schatkamers uit het Zuiden*, Utrecht 1985, p. 27-44; A.M. (Jos) Koldewij, 'Reliekentoningen, heiligdomsvaarten, reliekenprocessies en ommegangen', in: A.M. (Jos) Koldewij en P.M.L. van Vlijmen, *Schatkamers uit het Zuiden*, Utrecht 1985, p. 57-73; É. Palazzo, 'Relics, Liturgical Space, and the Theology of the Church', in: M. Bagnoli e.a. (red.), *Treasures of Heaven. Saints, Relics and Devotion in Medieval Europe*, Cleveland/Baltimore/Londen 2011, p. 99-111.

De geestelijke pelgrimage met relieken

- 1 S.J. Witter, 'Hemelse specialisten. De verering van heiligen als genezers', in: *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkskultuur in Noord-Brabant*, Uden 1992, p. 61.
- 2 A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultus vom frühen Christentum bis Gegenwart*, München 1994, p. 333; E. Verheggen, 'Verering en verbeelding van pijn. De eeuwenlange discussie over de kracht van relieken', in: A. de Kruijff en E. Verheggen, *Het hemels lichaam. Miraculeuze relieken uit de verzameling Hamers-Ilsebrand*, Breda 2009, p. 35.
- 3 J. Spaans, *De levens der Maeghden: het verhaal van een*

religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw, Hilversum 2012, CD-ROM deel 3, f. 13r.

- 4 A.M. Koldewij, 'Lijflijke en geestelijke pelgrimage: materiële 'souvenirs' van spirituele pelgrimage' in: K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen 2000, p. 222-252; Kathryn M. Rudy, *Virtual pilgrimages in the convent. Imagining Jerusalem in the late Middle Ages*. Turnhout 2011.
- 5 Zie verder over de symboliek van bloemen en fruit: R.L. Falkenburg, *The fruit of Devotion. Mysticism and the imagery of love in Flemish paintings of the Virgin and Child*, 1450-1550, Amsterdam/Philadelphia, 1994.
- 6 Zie over de besloten hofjes onder meer H. Iterbeke, 'Leven in het besloten hof. De beeldcultuur en leefwereld van vrouwelijke religieuze gemeenschappen in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: Van de wereld. *Beelden van beslotenheid en bevrijding*, Antwerpen 2017, p. 53-57; B. Baert, *Late Medieval 'Enclosed Gardens' of the Low Countries: Contributions to Gender and Artistic Expression*, Leuven 2016.
- 7 A. de Kruijff en E. Verheggen, 'Boëtius en Schelte à Bolswert: graveurs met Jezus als metgezel', in: *Boëtius en Schelte Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuwgravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*, Bolsward 2013, p. 132-134.
- 8 Het verhaal wordt nu beschouwd als het eerste stripverhaal of de eerste beeldroman in de Nederlandse literatuur zie: K. Porteman & Mieke B. Smits-Veldt. *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam 2008, p. 486-488; H.J.A.

Ruys, *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimage tot haren beminden binnen Ieruzalem, haerlieder teghenspoet, belet ende eynde, met sin-spelende beelden wtgegeven door Boëtius a Bolswert*, Utrecht 1910.

- 9 P.J. Margry, 'Gebod en verbod. Processies en bedevaarten in en om Brabant', in: *Volksdevotie* 1990, p. 29-48.
- 10 E. Verheggen, *Beelden voor Passie en Hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden. 17de en 18de eeuw*, p. 139, 164. 'Dit Beeldeken is van mij gebenedicert te Nazareth alwaar onze H. J.C. ontvangen is; te Bethleem, waar hij van de Maagd geboren in 't stalleken, waar hij gelegd, en van de 3 Koningen aanbeden; in 't hofken Getzemani, waar hij gebonden te Jeruzalem in 't huis van Pilatus, waar hij gegeesselt en gekroont is, op den Berg van calvarien, waar hij gekruist, en gestorven is int alderheiligst graft, waaruit hij verzezen, en eyndelyk op den berg van oliveten, waar hij zegen-pralend den Hemel is opgeklommen 20 Maart 1761 alzoo De Eerw. P.Corn. Vos te Jeruzalem op 't alderheiligst [graf] Praeses (?) onwaardig'.
- 11 Zie: S.J. Witter, 1992, p. 61-75.
- 12 Verheggen 2009, p. 153.
- 13 http://www.thesis.net/hogstraten/hfst_3.htm
- 14 Ook dit gebruik stamt uit de Middeleeuwen. Zie verder: Kathryn M. Rudy, 'Eating the Face of Christ: Philip the Good and his physical relationship with Veronicas', in: *Veronica, Saint Veronica and vera icona in Medieval Texts and Art*, a special issue of *Convivium* 2018, p. 168-179, p. 170-182.
- 15 Verheggen 2009, p. 39-40.
- 16 C.M.A. Caspers, 'Een stroom van getuigen', in: A. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok (red.), *Gouden Legenden, heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum, 1997, p. 170; E. Verheggen, 'Particulier of openbaar? De verering van relieken in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Brabants Heem* 50 (1998) 1, p. 27-28.
- 17 Marc Lindeijer S.J. 'Massificatie van heiligheid', *Nederlandse jezuïeten en de reliekencultus tussen 1870 en 1970*, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 10 (2007) 1, p. 8-15.
- 18 Verheggen 2009, p. 47.
- 19 E. Verheggen, 'Geloven, dat kunt ge niet zonder spulles. Reliekenbewaarders in Achel en Eindhoven', in: *Brabants Heem* 51 (1999), p. 118-123; Verheggen 2009, p. 49-50; Lindeijer 2007.
- 20 Verheggen, 1999, p. 126.
- 21 Verheggen 1999, p. 125-127.

Heilige helden en de overbellen van oma Oor hedendaagse 'huis-tuin-en-keuken' en andere relieken

- 1 Quote uit een mondeling interview, 14 maart 2018, afgenomen in Woerden door Marije de Nood.
- 2 De oproep is op 2 maart 2018 op de Facebookpagina van Museum Catharijneconvent geplaatst.
- 3 De enquête is op 10 april 2018 verstuurd. De gegevens zijn op 15 april 2018 om 20.30 uur gedownload.
- 4 Anonieme respondent, 15 april 2018.
- 5 M. Gibson, 'Death and the Transformation of Objects and Their Value', in: *Thesis Eleven* 103 (2010) 1, p. 54-64.
- 6 Ingezonden herinneringsverhaal, per email ontvangen op 27 april 2018.
- 7 Anonieme respondent 15 april 2018.
- 8 Idem.
- 9 Mondelinge mededeling tijdens een dialogtafel in